HUSZTHY BÁLINT*

AZ ÉSZAK-MOLDVAI „SZISZEGÉS” MAI HANGTANI MEGKÖZELÍTÉSBEN

Kulcsszavak: *csángó; észak-moldvai nyelvjárás; nyelvi archaizmus; hangtan; sziszegés*

1. BEVEZETÉS

Moldva magyarlakta területe a tíz magyar nyelvjárási régió egyikeként van számontartva a nyelvészeti szakirodalomban,¹ ám számos szempontból kilóg a magyar dialektális területek sorából.

Először is történelmi okoknál fogva, hiszen Moldva sosem volt huzamosan a történeti Magyarország része. Ennek eredményeként a moldvai magyarok (közkeletű néven *csángók*, ami bár pejoratív mellézköngével bíró kifejezés, ebben a tanulmányban szakkifejezésként fogom használni a moldvai nyelvjárásra) mindig is többnyelvű és többkultúrájú környezetben éltek, ami jelentős kontaktushatással volt a nyelvváltozataikra.

Másodsorban azért egyedi a moldvai nyelvjárás, mert a legarchaikusabbnak mondható a magyar változatok között. Ennek fő oka szintén a moldvai magyarság földrajzi helyzete, ugyanis peremterületeken és elszigetelt vidékeken jobban megőrződnek egy-egy nyelv vagy kultúra régi elemei.²

Nyelvészeti szempontból Moldva területe három részre tagolódik: az északi (Románvásár környéke), a déli (Bákó környéke) és az ún. „székelyes” vidékre (a Tatros, a Tázló és a Szeret folyók környéke).³ A legarchaikusabb nyelvi elemeket az északi terület őrzi, ami a többi magyar nyelvjárástól való legnagyobb elszigeteltségének köszönhető, ellenben az itt beszélt változatok voltak leginkább kitéve román hatásnak is. Az észak-moldvai dialektusok tehát komoly kihívás elé állítják a nyelvészeket, hiszen ezek tekinthetők a „legmagyarabb” és egyszersmind a „legkevésbé magyar” nyelvjárásoknak. Igen fontos nyelvészeti feladat ez alapján annak megállapítása, hogy

* HUSZTHY Bálint (1989), PhD, nyelvész, adjunktus, BBTE, BTK, Kolozsvár, tudományos munkatárs, PPKE, BTK, Budapest, huszthy.balint@gmail.com.

1 Kiss Jenő: *Magyar dialektológia*. Osiris, Bp., 2003. 312.

2 David CRYSTAL: *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Bp., 2003. 50.

3 Kiss: *i. m.* 312.

az északi csángó melyik nyelvi különlegessége tekinthető román hatásnak, és melyik ómagyar korból megőrzött régiségnek.

Erre a dilemmára jó példa az ezekben a nyelvjárásokban tapasztalható szórványos „névelőhiány”. A korai ómagyar nyelvben (10–12. sz.) még nem volt határozott névelő, ez fokozatosan alakult ki a késői ómagyar kor (13–15. sz.) folyamán a távolra mutató névmásból.⁴ A csángóból hiányzó határozott névelők feltehetőleg a korai ómagyar állapotot őrzik, pl.: *Farkas báránkát kerbe ette meg.* ‘A farkas a bárányt a kertben ette meg.’; *felfő viz* ‘felforr a víz’; *várják husjétot* ‘várják a húsvétot’; stb.⁵ Ebben a megközelítésben a névelő egyáltalán nem jelenik meg a mondat szerkezetben, tehát nem törlési folyamatról van szó. Bizonyos esetekben azonban a névelőhiány törlésként is felfogható, mégpedig román hatásra. A gyenge fonetikai pozícióban lévő magánhangzók hajlamosak centralizálódni a csángóban a román középállású magánhangzók (*â* [i], *ă* [ə]) hatására, ami a csángóban egy leníciós (gyengülési) folyamat része, és végső esetben a magánhangzó teljes eltűnéséhez is vezethet. Erre utal számos olyan példa, melyben az *a* [ɒ] névelő helyén kisebb-nagyobb svá tűnik fel, pl.: *emezt* [ə] *gyermeket*; *hosszu* [ə] *falu*; *azt* [ə] *levet*; stb.; illetve más példák, melyekben az *az* névelő magánhangzója teljesen törlődik, és csupán a *z* mássalhangzó jelenik meg névelőként, pl.: *zapjáék* ‘a szüleik’; *mindig zegész* ‘mindig mindenki’; *zostorval vert*, *zostorval* ‘az ostorral vert, az ostorral’; stb.⁶ Olyan esetben, mikor *az* és *a* névelőnek is helye volna a mondatban, de a magánhangzó egyik esetben sem tűnik fel, elképzelhető, hogy nem ómagyar kori névelőhiányról van szó, hanem szinkrón névelőtörlésről magánhangzó-gyengülés hatására, pl.: *Nem láttam senkit zudvarán, nem láttam Ø kapuba senkit.*; *Űök tartoznak zalsó templomhoz, s mik tartozunk Ø felső templomhoz.*; stb.⁷ A csángó névelőhiány kapcsán leginkább egy „kompromisszumos” nyelvi elemzés tűnik valószínűnek: a hiányzó határozott névelők egy része ómagyar korból megőrzött régiség, más része azonban román kontaktushatásra történő magánhangzó-gyengülési folyamat eredménye.⁸

Ebben a tanulmányban egy hasonló nyelvi dilemma kerül terítékre: az észak-moldvai nyelvjárásokban tapasztalható „sziszegés”, mikor a beszélők *s* helyett *sz-t*, *zs* helyett *z-t* és *cs* helyett *c-t* ejtenek, pl. *Dicértesszék a Jézusz Krisztusz, kell szíesszek, zák, zidó* stb. A jelenség igen régóta foglalkoztatja a nyelvészeket, ám a pontos okát máig nem sikerült egyértelműen meghatározni. Tulajdonképpen négy irány adódik a

4 EGEDI Barbara: *Főnévi kifejezések: Határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek* = *Magyar generatív történeti mondattan*. Szerk. É. Kiss Katalin. Akadémiai, Bp., 2014. 104–112.

5 HUSZTHY Bálint: *Viszi busz gyermeket zeskolába: Névelőtörlés a csángóban mint magánhangzó-gyengülési folyamat* = *Nyelvelmélet és kontaktológia*. 3. Szerk. É. Kiss Katalin–HEGEDŰS Attila–PINTÉR Lilla. Szent István Társulat, Bp., 2016. 72–73.

6 Uo. 74.

7 Uo.

8 Uo.

magyarázatra: *a)* a sziszegő csángók pöszék (tehát beszédhibásak); *b)* a sziszegést belső hangfejlődési tendenciák hozták létre a csángóban; *c)* a sziszegés román kontaktushatás eredménye; *d)* a jelenség megőrzött régiség abból a korból, mikor még minden magyar változatban így ejtették ezeket a hangokat. Jelen tanulmányban az első három lehetőséget szeretném kizárni.

2. KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

A sziszegés „szakirodalmi feldolgozása” egészen a 18. századig nyúlik vissza. Elsőként Moldvában dolgozó egyházi személyek (Zöld Péter, Gegő Elek, Petrás Ince János, Imets Fülöp Jákó), illetve utazók (Jerney János, Kovács Ferenc) számoltak be a furcsaságról, ami megütötte a fülüket, és egyöntetűen a „beszédhiba” kategóriájába sorolták, pöszesésként vagy selypességeként emlegetve.⁹ Kellemetlen szokásnak nevezik, amely rongálja és érthetatlenné teszi a nyelvüket, valamint gyermeknyelvihez hasonlítják a csángók kiejtését. Bár kézenfekvőnek tűnik, hogy a sziszegés nem beszédhiba, elsőként ezt a lehetőséget szeretném jobban körbejárni, majd kizárni.

A *pöszesség* vagy *selypesség* olyan logopédiai zavar, amely a nyelv hegyével képzett réshangok (*szibilánsok*) pontatlan ejtését érinti. Artikulációs szempontból a szibilánsok képzési helye a „legérzékenyebb”, ugyanis ezek esetében a legszűkebb a hangrés és a leggyorsabb a légáram, így a nyelv pozíciójának legapróbb változtatása is jelentős fonetikai különbségeket eredményezhet.¹⁰ A pöszesség valójában a nyelvhegy pozíciójának pontatlan vagy instabil szabályozása: elsősorban a gyermeknyelvben figyelhető meg, de logopédiai „korrekció” híján tartósan is része maradhat egy-egy beszélő egyéni kiejtésének (*idiolektusának*). Bizonyos nyelvjárások esetében ennek „társadalmilag elterjedt” változataival is találkozhatunk, ilyen például a kasztíliai spanyolok rendkívül szűk hangrésszel ejtett „sípóló” *sz-e* vagy az északolaszok enyhén hátrahúzott nyelvheggyel ejtett, kissé „selypes” *sz-e*. Ezek kapcsán azonban nem beszélhetünk pöszeségről, hisz a bizonyos ejtismód nem számít „helytelennek” vagy a normától eltérőnek. A csángók sziszegése tehát nem tekinthető pöszeségnek, hiszen esetükben nem az *sz* vagy az *s* hang pontatlan artikulációjáról van szó, hanem az *s* következetes *sz*-re cseréléséről.

Arra, hogy a csángó sziszegés nem beszédhibából fakad, a jelenséget elsőként tudományosan megközelítő nyelvészek (Szarvas Gábor, Munkácsi Bernát, Rubinyi Mózes, Wichmann György) döbbennek rá a 19. és a 20. század fordulóján. Megfi-

9 Bodó Csanád: *Nyelvi ideológiák és különbségek*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kvár, 2016. 94–96.

10 Peter LADEFOGED–Ian MADDIESON: *The Sounds of the World's Languages*. Blackwell, Oxford, 1996. 145–147.

gyelik ugyanis, hogy a csángók a többi szibilánst is kiejtik, csak nem a várt hangkörnyezetben. Rubinyi megállapítását idézve: „Nem azért teszik, mintha nem tudnák ejteni”.¹¹ Ezt bizonyítva Rubinyi a köznyelvi *cs*-nek egyenesen hat beszédhangot feleltet meg, melyek többnyire szabad váltakozásban fordulnak elő, pl.: *csorda* > *corda/sorda/szorda*, *csinál* > *csán/cán/sán/szán* stb. Továbbá a csángók a köznyelvi *ty* helyén is gyakran *cs*-t ejtenek, mely egy további hangtani folyamat hatására *s*-sé válhat, pl.: *csuk/suk* 'tyúk', *kucsa/kusa* 'kutya' stb. Tehát a sziszegő csángók ejtenek *cs*-t is, *s*-t is, de leggyakrabban *c*-t és *sz*-t ezek helyén. A jelenség oka tehát nem beszédhibában kereendő.

Ha a beszélők nem pöszék, további három megoldás adódik a sziszegés magyarázatára (az 1. fejezet utolsó bekezdésében említett *b*, *c*, *d* opciók). Rubinyi (1901) álláspontja, hogy a csángóban megjelenő szibilánsok képzési helye nem egyezik sem az *sz*, sem az *s* képzési helyével. Állítása szerint jésített szibilánsokról van szó (*ś*, *ž*), melyek a köznyelvi *sz* és *s* artikulációs pontja között képződnek, tehát *sz* és *s* helyén *ś* áll a csángóban, míg *z* és *zs* helyén *ž* jelenik meg.¹² Ezt a kijelentést azonban Wichmann (1907) nem sokkal később cáfolja. Részben igazat ad Rubinyinak, amennyiben a csángó *sz* és *z* valóban némileg hátrébb képződik a köznyelvi és más nyelvjárási változatokhoz képest (így leginkább a finn *sz*-hez és *z*-hez hasonlít), ám ezt az apró fonetikai különbséget fonológiai szempontból elhanyagolhatónak tartja, és elkülöníti az előrébb képzett (*sz*, *z*, *c*) és a hátrébb képzett (*s*, *zs*, *cs*) szibilánsok csoportját (ezt az álláspontot a '30-as években Horger Antal és Laziczus Gyula is megerősíti a magyar nyelvjárások állapotát leíró kézikönyvében).¹³

Gálffy Mózes (1964) – aki mindaddig a legátfogóbb hangtani elemzéssel szolgált a csángó sziszegéssel kapcsolatban – szintén osztja ezt a véleményt, és strukturalista fonológiai keretben alá is támasztja. Tehát nem a szibilánsok közti artikulációs különbségek a lényegesek, hanem az, hogy az adott hangok fonémaértékűek-e a csángó nyelvtenban, az *sz*, *z* és *c* hangokat pedig fonémaértékűnek tartja.¹⁴ Eszerint a sziszegés nem belső hangfejlődés eredménye a csángóban, hanem örökölt vagy kontaktushatásra létrejött jelenség.

Egy román nyelvész, Mircea Borcilă (1965) amellett érvel, hogy a sziszegés dákoromán hatásra alakult ki a csángóban, egyes bánáti és olténiai nyelvjárásokban ugyanis hasonló jelenséget lehet tapasztalni, pl. *şase* [ʃase] 'hat' > [sase], *joc* [ʒok] 'játék' >

11 RUBINYI Mózes: *Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához*. Magyar Nyelvőr XXX(1901). II. füz. 63.

12 Uo. 63–65.

13 WICHMANN György: *A ř, s, z, ž és ž hangok története a moldvai csángó nyelvben*. Nyelvtudományi Közlemények XXXVII(1907). 3. füz. 149–155.

14 GÁLFFY Mózes: *A moldvai csángó nyelvjárás mássalhangzó-rendszere*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények VIII(1964). 2. sz. 159.

[zok], *jurat* [ʒurat] ’esküdt’ > [zurat] stb.¹⁵ Ám a Bánát/Olténia és Moldva közötti nagy földrajzi távolság elbizonytalanítja ezt az érvet. Emellett az a tény is, hogy a sziszegő csángók románul beszélve egyáltalán nem sziszegnek, tehát a román köznyelvi *s* és *zs* helyén ugyanúgy *s*-t és *zs*-t ejtenek, míg a magyar köznyelvi *s* és *zs* helyén *sz*-t és *z*-t. További ellenérvet szolgáltatnak a csángóba újonnan bekerült román jövevényszavak is. Ezek ugyanis a fogadó nyelv rendszerébe bekerülve felveszik a csángó hangtan jellegzetességeit, így például a sziszegést: román *mașină* [maʃinə] ’autó’ > csángó [mjeszinə], román *țosea* [ʃosea] ’országút’ > csángó [suse], román *coraj* [koraʒ] ’bátorság’ > csángó [kora:z] stb.¹⁶ Ugyanezek a beszélők azonban románra váltva nem sziszegve ejtik ki ugyanezeket a szavakat. A sziszegés tehát korábbi fejleménynek tűnik a csángóban, mint maga a román kontaktushatás.

A legvalószínűbb magyarázat, hogy a jelenség a magyar hangrendszer egy eredetibb állapotát tükrözi vissza. A történeti nyelvészet megállapítása szerint az ugor nyelvek egységkor még nem léteztek hátrahúzott nyelvheggyel ejtett (*palatális*) szibilánsok (mint az *s* [ʃ] és a *zs* [ʒ]), ezek helyén foghangok álltak (mint az *sz* [s] és a *z* [z]).¹⁷ A sziszegő csángó változatok ezt őrizhették meg, azzal együtt, hogy később a palatális szibilánsok is megjelentek a csángóban, és a régi és az új hangkészlet spon-tán keveredése variációt váltott ki a csángó sziszegésben. A következő fejezetben ezt a megállapítást igyekszem alátámasztani szinkrón fonológiai megközelítésből is.

3. SZINKRÓN FONOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS

Két fontos szociolingvisztikai tényező maradt még ki az előző fejezet szakirodalmi összefoglalásából, melyekről a sziszegés valamennyi korábbi kutatója beszámol. Az egyik, hogy a jelenség *stigmatizált*, tehát negatívan ítélik meg. Ez már a legkorábbi (papi és utazói) beszámolókból világossá válik, hiszen beszédhibának tartják, Petrás Ince János például egyenesen megpróbálta lenevelni klézsei híveit arról a „csúnya selypítésről”.¹⁸ Az első nyelvészeti leírásokból kiderül, hogy nemcsak a kívülállók számára idegen a sziszegés, de a beszélők között is alacsony a presztízse. Szarvas Gábor már 1874-ben megállapítja: „Az erősen *sz-szezőket* a fiatalság gúnyolni szereti”.¹⁹ Ennek kapcsán a 19. század végén azt jóslják a kutatók, hogy a sziszegés hamarosan

15 MIRCEA BORCILĂ: *Un fenomen fonetic dialectal: rostirea lui ș ca s și a lui j ca z în graiurile dacoromâne. Vechimea și originea fenomenului*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Philologia X(1965). 2. sz. 110–114.

16 WICHMANN: *i. m.* 161.

17 BÁRCZI Géza–BENKŐ Loránd–BERRÁR Jolán: *A magyar nyelv története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994. 101.

18 BODÓ: *i. m.* 94.

19 SZARVAS GÁBOR: *A moldvai csángó nyelvről*. Magyar Nyelvőr III(1874). 1. sz. 2.

eltűnik a csángó változatokból. Ebben szerencsére nem lett igazuk, mert egyes falvak (pl. Szabófalva) nyelvjárásának máig része a sziszegés, tehát a stigmatizáció nem tudta kiirtani ezt az igen mélyen gyökerező nyelvjárási jelenséget.

A másik fontos szociolingvisztikai faktor a variáció. Szintén kiderül már a legkorábbi nyelvészeti leírásokból, hogy a sziszegés egyáltalán nem egységes és szabályszerű a csángóban: Szarvas (1874) szerint „ez a sajátság annyira ingadozó, hogy ugyanaz a személy is ugyanazon szóban is mindkét ejtést használja. [...] Egy öregasszony egy mondatban *mosz, szenkim, iszten...* mellett ilyeneket használt: *most, mosogatok, segétgetek...*”.²⁰ A sziszegést egészen pontosan *intraspeaker* és *interspeaker* variáció jellemzi, vagyis a mértéke beszélők között, de egyazon beszélő megnyilvánulásain belül is, változó. Az ingadozás kialakulásához a stigmatizáció is hozzájárulhatott, ám valószínűbb, hogy a régi hangkészlet (melyben a szibilánsok foghangok: *sz, z, c*) és a nyelvi kontaktusok hatására létrejövő új hangkészlet (melyben a palatális szibilánsok – *s, zs, cs* – is jelen vannak) spontán keveredéséből adódik. (A variációt és a kódváltásokat a 4. fejezetben elemzem részletesen.)

A sziszegés szinkrón fonológiai elemzése több új elméleti kérdést is felvet. Elsőként a fonetikai és a fonológiai megközelítések elválasztásával kapcsolatban kell tisztáznunk, hogy szükséges-e sok különböző képzési helyet megállapítanunk a szibilánsok kapcsán, mint a korábbi kutatók tették? Így például meg kell-e különböztetni az elülső és hátsó képzési hely közötti „jésített” szibilánsok csoportját?²¹ Javaslatom szerint ez nem szükséges, az elméleti fonológiai elemzés számára elegendő két változó megkülönböztetése: az elülső [-palatalizált] (rövidítve [-pal]) és a hátsó [+palatalizált] (rövidítve [+pal]) képzési helyű szibilánsoké. Így az alveoláris *sz* [s], *z* [z], *c* [ts] a [-pal], míg a többi szibiláns a [+pal] csoportba tartozik, az apró artikulációs különbségek a nyelvtanok között pedig fonológiai szempontból irrelevánsak.

A következő elméleti kérdés ennek kapcsán, hogy sejthetünk-e fonológiai folyamatot a sziszegés hátterében, tehát egyik képzési hely a másiktól jön-e létre (pl. [+pal] > [-pal] vagy fordítva)? További kérdés, hogy amennyiben folyamat hozza létre a sziszegést, a kiinduló alak (*input*) [+pal] vagy [-pal]? Ennek eldöntésében segítségünkre lehetnek olyan kurrens fonológiaelméleti keretek, mint a ma fősodorbelinek számító *optimality theory*.²²

Ebben az elméleti keretben egy adott nyelvtani rendszerbe bekerülő *input* végigjárja az összes lehetséges kimenetet (*output*ot), akár [+pal], akár [-pal] az *input*. Az elemzés eredménye, hogy az a legoptimálisabb, ha a csángó szibiláns réshangok (*s, sz, zs, z*) esetében kizárjuk a [+pal] *input*ot. Tehát a köznyelvi *s* helyén feltűnő *sz* nem

20 Uo. 1–2.

21 GÁLFFY: i. m. 160.

22 Vö. René KAGER: *Optimality Theory*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

folyamat eredménye, az már eleve [-pal], tehát *sz* volt, ez az elemzés pedig az esetleges román hatást is kizárja.

A fordított eset, mikor [-pal] (pl. *sz* [s]) helyén [+pal] (pl. *s* [ʃ]) tűnne fel, *hiperkorrektció*. Gálffy erre is talál néhány példát: „Némelykor, de ezen a területen ritkán, »hiperurbanisztikus« jelenségként a köznyelvben ugyancsak *sz*-szel ejtett szavakban fellép az *s* (*sép* ’szép’, *sív* ’szív’, *süvessz* ’szíves = bátor’, *visi* ’viszi’ stb.)”.²³ A hasonló esetek előfordulását a variáció indokolja, ám annyira szórványosak, hogy csakis hiperkorrektnek tekinthetők. Ez alapján a sziszegés hátterében nem folyamat áll, a hiperkorrektció hátterében azonban igen, vagyis a *sép/sív* alakok esetében [-pal] > [+pal] folyamat játszódik le.

Továbbá a sziszegésben tapasztalható variáció is folyamat eredménye, ahol szintén [-pal] a bemenet. Vagyis a kiinduló alak az alveoláris szibiláns, de a kontaktushatások által létrejött új hangkészletben megjelenő palatálisok indukálják a variációt. Ezt elméleti nyelvészeti szempontból az is alátámasztja, hogy a [-pal] *jelöletlenebb*, mint a [+pal], és általános tendencia a nyelvekben, hogy a hangtani folyamatoknál jelöletlenebb alakokból lesznek jelöltebbek.

Az is kiderül a fonológiai elemzésből, hogy az affrikátákat (pl. *cs*, *c*) külön kell választani a réshangoktól (*s*, *sz*, *zs*, *z*). A köznyelvi *cs* [tʃ] különféleképpen realizálódik az észak-moldvai nyelvjárásokban. Sok esetben [tʃ]-ként jelenik meg a felszínen is, de leggyakrabban dezaffrikálódás útján [ʃ] lesz belőle, tehát elveszti a [t] zárelemet, pl. *csorda* > *sorda*. Az így keletkezett palatális [ʃ] időnként depalatalizálódik, és a sziszegés hatására *sz*-ként ejtődik, pl. *csorda* > *sorda* > *szorda*; ebben az esetben a kimenetek tápsorrendben állnak, mert a *szorda* alak nem közvetlenül a *csordából* jön létre, hanem a köztes *sorda* alakból. Más alkalommal a [tʃ] nem dezaffrikálódik, hanem depalatalizálódik, és *c* [ts] lesz belőle, pl. *csorda* > *corda*.

Mindez alapján úgy tűnik, hogy a [tʃ] affrikáta van a legnagyobb variációnak kitéve a csángóban. A *cs* megfelelései esetében tehát mindenképpen folyamat játszódik le, ahol a réshangokkal ellentétben a kiinduló alak [+pal] és az optimális kimenet a variáció függvényében háromféle lehet: *a*) [+pal, -affrikáta]: *s* [ʃ]; *b*) [-pal, -affrikáta]: *sz* [s]; *c*) [-pal, +affrikáta]: *c* [ts] (pl. *csán* > *sán/szán/cán* ’csinál’).

További kérdés, hogy vajon mi történik a *dzs* [dʒ]-vel, amely szintén palatális szibiláns affrikáta. A *dzs* hang jelen van a csángó alaphangkészletében, legtöbbször a köznyelvi *gy* [J] helyén jelenik meg, pl.: *dzsermek* ’gyermek’, *hedzs* ’hegy’, *hodzs* ’hogy’, *ledzszik* ’legyen’ stb.²⁴ A *gy* helyén fellépő *dzs* ugyancsak megőrzött fonetikai régiség, ugyanis a palatális zárhangok (illetve más megközelítésben affrikáták: *gy* [J], *ty* [c]) később kerültek a magyar hangrendszerbe, ezek helyén korábban a *dzs* [dʒ] és a *cs* [tʃ]

23 GÁLFFY: i. m. 159.

24 Uo. 161.

álltak.²⁵ A *dzs* meglelte a csángóban megerősíti a sziszegés régiségként való elemzését, ugyanis úgy tűnik, mintha a hangképzés során a nyelv hátrébb tolódása ugyanazon fonémáknál (vö. *dzs* > *gy*, *sz* > *s*) későbbi hangfejlődés eredménye lenne, és így születhettek új hangok a magyarban az előzőek megmaradása mellett. Kontaktushatásra később a *gy* is megjelent a csángó hangkészletben, és máig variációnak van kitéve a *dzs*-vel (vö. 4. fejezet). Ugyanakkor a *dzs* affrikáta sosem deaffrikálódik *zs*-vé, illetve nem is depalatalizálódik *dz*-vé.²⁶ Tehát a *dzs* fonológiai viselkedése más a csángóban, mint zöngétlen párjáé, a *cs*-é. Ez megerősíti, hogy az affrikáták elemzését el kell választani a réshangokétól. A *cs* önálló fonológiai életet él a csángóban, esetében a bemenet [+pal] és felszínen való megjelenési formái (pl. *c* [ts], *s* [ʃ], *sz* [s]) folyamatoknak köszönhetők, melyek hatóköréből zöngés párja, a *dzs* egész egyszerűen kimarad. Minden fonológiai folyamatnak van ugyanis céltartománya, és úgy tűnik, hogy a *cs*-t érintő folyamatok a csángóban nem érintik a *dzs*-t.

Összefoglalva: A sziszegés alapformája, mikor a csángók a köznyelvi *s* [ʃ] helyén alveoláris *sz* [s]-t és a *zs* [ʒ] helyén alveoláris *z* [z]-t ejtenek, nem folyamat eredménye, hanem megőrzött régiség a magyar nyelv őstörténetéből, abból az időből, mikor még nem léteztek palatális szibilánsok. A sziszegésbeli variáció (mely a később kifejlődött és a csángóba utólag bekerült palatálisoknak köszönhető) ellenben folyamat eredménye, melynek bemenete a [-pal] alak, vagyis az *sz/z*. A *cs* további folyamatoknak van kitéve, például depalatalizálódhat *c*-vé, vagy deaffrikálódás által *s*-sé válhat, majd második lépésben *sz*-szé, de a bemeneti alak minden esetben [+pal].

4. EGY SZABÓFALVI ESETTANULMÁNY

Bár a 18. század óta foglalkoztatja a kutatókat a csángó sziszegés, még korántsem tudunk róla mindent. Egy teljes körű szinkrón hangtani elemzéshez újabb adatokra lenne szükség, elsősorban a variációt kiváltó tényezőkre, kódváltásokra fókuszálva. Ebben a fejezetben ehhez a jövőbeni projekthez közlök egy előtanulmányt.

Tánczos Vilmos, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Néprajz Tanszékének oktatója és kutatója a '90-es években végigjárta a moldvai magyarlakta településeket, jelentős mennyiségű néprajzi érdekltségű adatot gyűjtve.²⁷ Nyelvészeti szempontból felhasználható hanganyagai közül egy szabófalvi asszonnyal készített interjút választottam ki a sziszegés variációjának elemzésére. Az 1998-ban, Szabófalván készült 18 perces videóinterjú alanya az 1927-ben született Özv. Szeszku Ferencné Perka (Pers) Mária, híres énekes, akinek énekelt imádságát korábban már többen

25 BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR: *i. m.* 101.

26 GÁLFFY: *i. m.* 161.

27 Vö. TÁNCZOS Vilmos: *Madárnyelven: A moldvai csángók nyelvéről*. EME, Kvár. 2011.

is felgyűjtötték. Tánczos felvétele azért izgalmas számunkra, mert a gyűjtő az énekel-
tetésen kívül hosszan beszélget is Mária nénivel, aki az interjú közben több kódváltást is produkál a sziszegésben, így a felvétel alkalmas egy esettanulmányhoz az *intraspeaker* (egyazon beszélő megnyilvánulásain belüli) variációt illetően. Az interjúról két átirat is készült szabad füllel való meghallgatás után, az egyiket magam készítettem 2019-ben Kolozsváron Tánczos Vilmos ellenőrzésével, a másikat Vargha Fruzsina Sára 2020-ban Budapesten, a Nyelvtudományi Intézet munkatársaként.²⁸ Ebben a tanulmányban a két átirat alapján közlök részleteket, azok részleges felülbírálásával a felvétel többszöri újrahallgatása után, kifejezetten a sziszegés jelenségére koncentrálva.

Az átirásban nem fonetikai jeleket használok, hanem a magyar betűkészletet, a szibilánsoknak mindössze két csoportját megkülönböztetve (a 3. fejezet szinkrón elemzése alapján): így a [-pal] csoportba tartozókat *sz*, *z*, *c*-vel, a [+pal] csoportba tartozókat *s*, *zs*, *cs*-vel írom át, a szibilánsokat tartalmazó kulcsszavakat félkövérral emelem ki. Az átirásban az egyetlen kivételes karakter a svá lesz (a román helyesírásban *ă*), melyet az IPA-nak megfelelően [ə] jellel írok át.

A beszélgetés szabad téren kezdődik, Mária néni a kertkapuban köszönti a gyűjtőket. Ebben a formális beszédhelyzetben még nem *sz-ez*ik, kiejtése kevesebb archaikus elemet hordoz, mássalhangzói inkább a köznyelvi formára hasonlítanak. Magánhangzói ellenben erősen centralizáltak, a beszédén jelentős román hatás is érződik, feltehetőleg hosszabb ideje nem használta a magyar nyelvet.

4.1. Bevezető társalgás

Tánczos Vilmos (T): Dicsértessék a Jézus Krisztus, Mária néni! Megismer-e?

Mária néni (M): Há' ismerjem meg? Há' én... Elfelejtettem attóltag.

[...]

T: Meggyógyult-e?

M: Meg, **cseppet jobboskább**, de í' má' menek túl.

T: Készülődni akar? Ne készülődjön túlfelől!

M: Készülő... Kell készülöggy[ə]m ke' há', visz el, okkor...

T: Nem tetszik jól lenni?

M: Nem **dorsan** jó'. Vjén má'...

[...]

T: Hányba született?

M: **Douzeșapte**.

T: Huszonhétbe.

M: Há'.

²⁸ <https://nlp.nytud.hu/csango/szabofalva/index.html> (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 30.)

[...]

T: Lehet bójóni?

M: Há, hát igen. Lehet, csupá' **kusulja**' ki az ajtót, itt kühül ke'. Be va' **kusalva**. [ə]z[ə]jtú. **Kuslam** ki, sz e...

T: Kusolja ki!

A bevezető társalgásból rögtön kiderül, hogy Mária néni kiejtésében jól megkülönböztethetők a [+pal] és a [-pal] szibilánsok. Tisztán alveolárisan ejti az *sz*-t és a *z*-t a *kell készülögg*[ə]m 'készülődnöm kell' és a *z[ə]jtú*'az ajtó' kifejezésekben, ellenben [ʃ]-t ejt a következőkben: *ismerjem meg, dorsan*'nagyon', rom. *douzeșapte*'huszonhét'. Az etimológiai *cs* helyén is [ʃ]-t ejt a *jobboskább* és *kusulja*/'*kusalva*/*kuslam*'kulcsol' szavakban, ellenben a [tʃ] egyszer affrikátaként is megjelenik, a megnyilatkozás eleji *cseppet* szóban. A sziszegés jelensége csak az utolsó mondatában tűnik fel, mikor a *s*'és' kötőszót *sz*-ként ejti.

A sziszegés hiánya feltehetőleg a kezdeti megilletődöttségnek és a társalgás eleji formális beszédhelyzetnek köszönhető. Azonban mikor a gyűjtőt beinvitálja a szobába, jobban megnyílik, és az ezt követő társalgási részben archaikusabb hangtannal kezd beszélni. Ezt a szórványos sziszegésen kívül az emelkedő diftongusok (*ié*, *uó*, *üő*) nagyobb száma és a *gy* helyén megjelenő *dzs* hang is jelzi (vö. a bevezető részben még hosszú *gy*-t ejt a *készülögg*[ə]m szóban).

4.2. Társalgás a szobában az éneklés előtt

T: Itt a menyecske tartja az üzletet, a boltot?

M: Ű tarsa itt [ə] **kjoskot**.

[...]

T: Itt nem volt munkája?

M: Nem vut. Nem, **kirédusilták** itt [ə] **vározb**ul.

[...]

T: S nekik ez az egy leánka van, ugye?

M: Eddzs. [...] Roxána.

[...]

T: Mária néni, maga tud egy szép énekelt imádságot.

[...]

M: Mind énekeltem magán[ə]k **isz**. Lehet ínekelem **moszt**? [...] Ez f[ə]ldi **imáccság**.

[...]

T: Az édesanyja tanította magának? Ő énekelte este?

M: **Östö. Östö.** Én má' ült[ə]m közé' a tűzné tjélbe, **sz** üő énekel nekünk, énekel, **sz** én mondom, még énekeljen eccer má', me' **erűs szíp**. Mondja, énekelem, **sz** ínekel.

T: S akkor így maga megtanulta...

M: Ién megtanultam há', meg. **Sz addzsig** nem énekeltem **szenkinek**, de azutá', azutá' még monták **mász[ə]k isz**, te iénekeld **csak** te azt ez éneket, te ki kerke szíp ez ínek. Sziép, na, há' **posiókor**... Sziép vult okkor **isz**, lehet szép **moszt** iz, de, nem nálunk há' nem **tuddzsák**, nem iértik...

A fenti részletben Mária néni a *gy* hang helyén már kizárólag *dzs*-t ejt: *eddzs* 'egy', *tuddzsák* 'tudják', *addzsig* 'addig'; a *cs*-t ellenben [+pal] affrikátaként hagyja: *imáccság*, *csak pocsiókor* 'passiókor', az csak egyszer deaffrikálódik [ʃ]-sé: *tarsa* (< *tartsa*), míg *c* [ts] sosem lesz belőle. A szibiláns réshangok többségét [-pal]-ként ejti: *vározbul* 'városból', *isz*, *moszt*, *szenkinek*, *mász[ə]k* 'mások'. Viszont néhány alkalommal nem sziszeg, vagyis a réshangokat [+pal]-ként realizálja: ezek az igazán érdekes elemek a variáció felderítésének szempontjából. Az *östő* [əʃtə] 'este' szó esetében (melynek magánhangzói inkább svák, mint kerekített palatális *ö* [ø]-k) könnyű kitalálni, mi okozhatta a kódváltást, hiszen ezt a szót a gyűjtő adta az adatközlő szájába palatális [ʃ]-sel, aki kétszer utána ismétli a magánhangzók centralizálásával. A következő mondatban az *s'és* 'kötőszót' *sz*-nek ejti ugyan, de az *erős szíp* kifejezésben a szomszédos szibilánsok jól hallhatóan különböző képzési helyűek, az első palatális, a második alveoláris. A [+pal] megjelenése talán az *este* által okozott korábbi kódváltásnak köszönhető. A jövevéyszavakban feltűnő [ʃ]-sek oka kérdéses: *kioskor* 'üzletet', *kirédušilták* 'kiutasították', *posiókor* 'passiókor'. A [+pal] szibilánsok talán a szavak idegensége miatt jelennek meg, de ez is homályos, mert később Mária néni román kölcsönszavakban is sziszeg (pl. *matuszemtől* 'nagynénemtől' < rom. *mătușă*).

A második társalgási részletet az ima eléneklése követi, ami az eddig látott csángó hangtanhoz képest jóval archaikusabb elemeket tartalmaz, tehát maga az éneklés is kódváltási szereppel bír. Az ének kétszer is elhangzik, ami ugyancsak hasznos a jelen kutatás számára, mert másodjára Mária néni még archaikusabb hangtant alkalmaz. Úgy tűnik, hogy az ismétlés újabb kódváltási tényezőként működik. Az ének szövegében a sziszegés alapvetéssé válik a szibiláns réshangok esetében (szinte teljesen megszűnik a variáció), míg a *cs* [tʃ] deaffrikálódik *s* [ʃ]-sé (pl. *sengitének* 'csengettek', *sof* 'csúf', *súfolkadni* 'csúfolkodni'), azonban *c* [ts] egyszer sem lesz belőle. Példák sziszegő kifejezésekre az énekből: *Krisztusz*, *iszmeg* 'ismét', *írást* 'írást', *szírva* 'sírva', *vaszkiron* 'vasszög', *tüzesz osztorokval* 'tüzes ostorokkal', *töbdösszönök* 'köpdössenek', *felkelisszinél* 'felkelésekor', *ösztö lefekisszinél* 'este lefekvésekor', *apasztal* 'apostol', *buldokszág* 'boldogság'. Két [+pal] ellenpélda akad csupán, mindkettő az első éneklésből: *szentmisét*, *testem*; ám ezek a szavak a második énekléskor már sziszegve hangzanak el: *szentmisziét*, *tesztem*. A következő táblázatban az ima első és második énekléséből emelek ki részleteket.

4.3. Részletek az ima első és második énekléséből

Első éneklés	Második éneklés
Sengitének menyország[ə], kigyülenek ez angyalak, kihaltaták a szentmisét...	Sengitének menyország[ə], kidzsülenek ez andzsalak, kihaltasszák e szentmisziét...
Mondd le eszt e két három szút, ki elmunygya régvel e felkelisszinél, öszto lefekisszinél...	Mundd le eszt e két három szút, ki elmundzsa régvel e felkelissziniél, öszto lefekissziniél...
Dzsalu testem nyugogyik...	Dzsalu tesztem nyugodzsik...

Mária néni másodjára jobban belejön az éneklésbe (ennek zenei jelei is vannak, mert tisztábban énekel), és archaikusabb hangtant alkalmaz. Ez elsősorban a *gy* hangok helyén megjelenő *dzs*-k nagyobb számából és a gyakoribb és egyértelműbben kivehető emelkedő diftongusokból szűrhető le. Az ének második és harmadik sora kirívó ebből a szempontból: a *kigyülenek az angyalok* kifejezésben előszörre *gy*-ket, másodsorra *dzs*-ket ejt, a *kihaltaták* szót másodjára *suk*-*sükölve* és sziszegve *kihaltasszák*-nak énekl, a *szentmisét* szóban pedig csak másodjára sziszeg és diftongizál. A *gy* helyetti *dzs*-vel és a diftongusok megjelenésével találkozhatunk a következő kiemelt részletben is: *elmundja* > *elmundzsa*, *felkelisszinél* > *felkelissziniél* stb. Feltűnő, hogy az *este* szót itt alveoláris [s]-szel és *ő*-höz közel álló svával ejti, el-lentétben a 2. társalgási részletből korábban kiragadott ejtésmóddal.

Az éneklést követő, utolsó hosszabb társalgási részletben Mária néni már túlnyomórészt sziszeg. Az ének, az adatgyűjtő társaságához való hozzászokás és a beszélgetésbe való belemelegedés ellazítja annyira, hogy a legarchaikusabb módon nyilvánuljon meg a társalgás maradékában.

4.4. Záró társalgás

T: Más helyen még valahol az édesanyja nem énekelte ezt az éneket?

M: Eszt? Ínekelte. [...] Hond. De, sz betegeknél, hun beteg volt így níp, hoty haljan meg, hitták el, sz [ə] máma énekelte le eszt [ə]z éneket neki.

T: Hogy könnyebbítse a beteget?

M: Igen, igen, igen, há', könnyöbbitte. Há' én okkor látt... halltam meg inkább, hogy mindzset mektanultam, mikor vultunk ki betignél. Vút így vínlyány, sz kicsikeske najon nagy lyány vút dorsa. Sz vótak esztendői szok, de máma elimátk[ə]szta eszt a zéneket, sz nem kízűre meg isz hult a nép. Vjén volt, sz ne, kellett haljan meg im-máron, nem... De imátk[ə]zott a máma neki, idzs imátk[ə]zott, evvel a zénekel, sz még mondott mász énekeket isz, mász imáccág[ə]kat isz.

[...]

T: S arra is jó, hogy meggyógyítsa, aki nagybeteg?

M: Igen, **sz** abban **isz** ilyen... Kő... kűb... kőszív... nemtom, hogy mondjam... Jobbabb a betegnek. **Uşurează**.

T: Könnyíti. Könnyebbíti, könnyíti.

[...]

M: Há'. **Sz** elment, **sz** imátk[ə]z[ə]tt, **sz** azóta énekelte eszt ez éneket **isz**. Mondom, má mét énekelje eszt az éneket, mongya ez könnyöbbiti [ə] **beteksziget**, [ə] beteget. Há?... Íd monta na.

[...]

T: S ezt nem is énekelte senkinek?

M: Ién iénekeltem **isz szoknak**. [...] **Dorszi szoknak**.

[...]

M: Jártam... mekhult, e... **Dumukus**...

T: Domokos Pál Péternek a temetésén volt.

[...]

T: Az unokája tud-e beszélni magyarul?

M: Nem, **moszt** nem. **Sze** nem ért. **Moszt** monta ín majd t[ə]nísszam a nyár[ə]nd.

[...]

M: Ién tanult[ə]m én **matuszemtől** itt, köziel, úgyutt. **Sz eszte** imátk[ə]zott úgy ni, **sz** én mondom mongyad csak **inkaskább**, tanuljam meg én **isz**. **Sz** asztán monta vaj kétszer, **sz** mektanultam. **Sz** utá' elfelejtette volt. **Sz** eszembe ját, ute, hotyha én tuttam eszt, én tuttam magyarul eszt [ə]... **Sz** eszembe járt, **sz moszt** mondom, kell **ösztönként** **isz** uttét imátk[ə]z[ə]m, mondom, há'.

[...]

T: Magyarul kivel beszél még?

M: Ién **supa** itt a dzsermekeimvel. **Mász[ə]kval** nem beszéllek. Nem **dorsa** tudnak. [...] Nem, nem nadzson, nem. Olául inkább. Már esz... ez ifjúk, e lányok mind olául... **Olásszand**.

[...]

T: Jó, köszönjük szépen, Mária néni, hogy elénekelte nekünk!

M: Jó szűbül, há', nem, nem. Mondom akárkinek, ki ugy kéri, mondom. Há'. Na eszt tudom, eszt mondom. **Mászkat** nem tudok.

A záró társalgási részletből lehet leginkább az adatközlő szinkrón fonológiájára következtetni. Bizonyos (főleg gyakori) szavakat kizárólag sziszegve használ, az efféle szavakban a jelenség lexikalizáltnak tekinthető, tehát a szibiláns bemeneti formája [-pal], pl.: *sz'és', isz'is', moszt'most', mász'más', szok'sok'*. A sziszegés kevésbé gyakori szavakban is megjelenik, pl. *kíszűre* 'későre', *betekszíg* 'betegség', *olásszand* 'oláhosan'. A variációt (tehát a jelenség szinkrón ingadozását) ellenben azokon a példákön lehet

jól felmérni, melyek kivételesnek tekinthetők. Ilyen a *dorsi/dorsa* 'nagyon' melléknév, melyet gyakran használ, és mindig palatális [ʃ]-sel, ám egy alkalommal sziszegve ejti ki: *dorszi szoknak* 'nagyon soknak' (elképzелhető, hogy itt távhasonulás játszódik le a *szok* szó kezdő [s]-sze hatására).

Mária néni Domokos Pál Péter vezetéknevét is palatális [ʃ]-sel ejti: *Dumukus*. Ha a sziszegést folyamat hozná létre, ebben a névben is alveoláris szibilánst ejtene, ám újra úgy tűnik, hogy nem folyamatról van szó, hanem a szibiláns réshangok inputja [-pal] a dialektusába régen beépült szavak esetében, míg új szavaknál (mint amilyenek a nevek és az idegen szavak), fonológiai különbség van [-pal] és [+pal] között, erről tanúskodik az [ʃ]-sel ejtett román *ușurează* 'könnyíti' szó is. Itt egyértelmű kódváltás történik a két anyanyelve között, mert magyarul nem jut eszébe a szó, amit románul helyettesít ki, sziszegés nélkül. Ha azonban a dialektusába diakroniában beépült jövevényszót használ, abban megjelenhet a sziszegés: ilyen a *matuszemtől* 'nagynénemtől' (< rom. *mătușă*).

A *cs* [tʃ] affrikátát olykor megtartja, ám az leggyakrabban dezaffrikálódik [ʃ]-sé: *kicsikeske* 'kicsikécske', *supa* 'csupa', *inkaskább* 'inkácskább'. Két olyan kirívó példát találni a beszédében, melyek fonológiai folyamatról árulkodnak a bemeneti /tʃ/ esetében (a 3. fejezetben leírtaknak megfelelően). Egy alkalommal depalatalizálja a *cs*-t: *imáccágokat*. Egy másik alkalommal pedig a *tanít* ige E/1-es felszólító módú alakjában a depalatalizáció és a dezaffrikáció is megtörténik: *tanísszam* 'tanítsam', tehát a bemeneti [+pal, +affrikáta] kimenete [-pal, -affrikáta] lesz (a két folyamat tápsorrendben áll: *tanítsam* [+pal, +affr] > *taníssam* [+pal, -affr] > *tanísszam* [-pal, -affr]).

Az ebben a fejezetben bemutatott esettanulmány alátámasztja a 3. fejezet szinkron fonológiai elemzését. Mária néni nyelvjárása alapján is úgy tűnik, hogy a szibiláns réshangok bemeneti (azaz mélyszerkezeti) formája [-pal], míg az affrikátáké [+pal]. A sziszegés nem folyamat eredménye, az abban tapasztalható variáció azonban igen. A beszélgetés elején Mária néni még nem sziszeg (pl. „ismerjem meg?”), ám mikor felszabadul, regisztert vált, és már túlnyomórészt sz-ezik. Az ima eléneklésekor újabb regisztert vált, sokkal régiesebb hangtant használ az énekben (sőt úgy tűnik, hogy még az ima „rögzült” hangállománya is rugalmas, mert másodszori énekléskor még archaikusabb elemeket használ), amit utána megtart a beszélgetés hátralévő részében is.

Ebben a tanulmányban arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy az észak-moldvai sziszegés megőrzött régiség volta szinkron fonológiai megközelítésből is kimutatható. Továbbá arra, hogy a jelenséggel ma is érdemes foglalkozni, az számos érdekességet tartogat a magyar nyelvjárási hangtani kutatások és a magyar nyelvtörténet számára.

A SYNCHRONIC LOOK AT THE SIBILANTS IN THE NORTHERN-MOLDAVIAN DIALECT OF HUNGARIAN

Keywords: *“Csángó” dialect; phonetics; phonology; linguistic archaism; sibilants*

The sibilants [s, z, ts, ʃ, ʒ, tʃ] show a unique distribution in the Northern-Moldavia dialect of Hungarian. Speakers tend to pronounce them as alveolar [s, z, ts], even where in Standard Hungarian and in the other dialects they are palatal [ʃ, ʒ, tʃ]. The phenomenon attracts researchers since the eighteenth century, still plenty of unanswered questions arise even now. This paper offers a synchronic analysis after summarising the results found in the literature. A case-study from Szabófalva is also published, which verifies the theoretical consequences developed in the paper.

O PERSPECTIVĂ SINCRONICĂ ASUPRA CONSOANELOR SIBILANTE ÎN DIALECTUL ARHAIC MAGHIAR DIN NORDUL MOLDOVEI

Cuvinte-cheie: *dialectul „csángó”; dialect; fonetică; fonologie; arhaism lingvistic; sibilante*

Cercetătorii sunt preocupați încă din secolul al XVIII-lea de pronunția dialectală *s* în dialectele arhaice maghiare din nordul Moldovei, dar încă nu au găsit explicația acesteia. Putem presupune că este vorba de o caracteristică fonologică de pronunțare păstrată din istoria mai îndepărtată a limbii în urma căreia consoanele fricative sibilante sunt pronunțate de către vorbitori în mod alveolar [s, z, ts]. În această pronunțare se remarcă însă o variație importantă astfel apar pe lângă consoanele alveolare și cele sibilante palatale [ʃ, ʒ, tʃ] în aceste graiuri. Scopul studiului este ca prin parcurgerea rezultatelor cercetărilor, să abordeze fenomenul și din punct de vedere sincron și să definească regularitățile diseminării consoanelor sibilante. Pentru argumentarea concluziilor teoretice prezint și un studiu de caz în a doua parte a articolului.